

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 р. ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКУ НОМЕНКЛАТУРУ УРСР

У статті висвітлюється перебіг політичних подій в УРСР другої половини серпня 1991 р. та реакція перших осіб республіки на дії путчистів. Автор стверджує, що провал спроби державного перевороту в СРСР вирішальним чином вплинув на усвідомлення українською партійно-радянською номенклатурою необхідності проголошення незалежності України. Дистанціювання від союзного центру, використання гасел національно-демократичного руху та досягнення компромісу з його поміркованою частиною дозволило прагматично налаштованій номенклатурі зберегти владні позиції в політичній системі України пострадянської доби.

Минуло 20 років відтоді, як спроба державного перевороту, організована членами Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), зазнала поразки. Цей політичний маневр, за задумом його творців, мав зберегти СРСР, але насправді тільки підштовхнув його до розпаду, зробивши можливим утворення нових незалежних держав, у тому числі й України. Низький ступінь дослідження теми у вітчизняній науці явно дисонує з рівнем її важливості для розуміння процесів суспільно-політичних трансформацій у нашій країні початку 1990-х рр. Переважна більшість праць, присвячених серпневому путчу, належить російським авторам, натомість українські історики та політологи обмежуються фрагментарними згадками про подію як переддень проголошення Акту про незалежність України. Однак серпневі дні 1991 р. стали часом, коли визначалася політична сила, що стане біля керма новоутвореної держави. Як показав історичний досвід, головним актором суспільно-політичного життя в Україні продовжувала залишатися колишня партійно-радянська номенклатура – коло осіб, що обіймали ключові посади в республіці. Саме вона визначала зміст та напрям державотворчих процесів. Відповідно, об'єктивне осмислення впливу спроби державного перевороту 1991 р. на УРСР у цілому та на подальшу долю номенклатури зокрема дозволить виявити витоки багатьох проблем сучасної України.

У російській історичній науці вивчення теми набуло чималої популярності, про що свідчать чисельні й різноаспектні студії таких дослідників, як А.Багіров¹, З.Станкевич², С.Андреев³, А.Салмін⁴, Р.Медведев⁵, І.Осадченко⁶,

* Кузьменко Юлія Володимирівна – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

E-mail: kuzmenko_yulia@ukr.net

¹ Багіров А. После путча (обзор писем в редакцию) // Молодая гвардия. – 1992. – №1/2. – С.3–8.

² Станкевич З. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – Москва, 2001. – 320 с.

³ Андреев С. Траурный марш: Хроника последних месяцев перестройки // Октябрь. – 1991. – №6. – С.161–185.

⁴ Салмин А.И. Союз после Союза // Политические исследования. – 1992. – №1/2. – С.34–55.

⁵ Медведев Р. Советский союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – Москва, 2010. – 637 с.

⁶ От катастрофы к возрождению: Причины и последствия разрушения СССР / Под общ. ред. И.П.Осадченко. – Москва, 1999. – 121 с.

Р.Піхоя⁷, В.Согрін⁸, В.Степанков, Є.Лісов⁹ тощо. Значна частина російських науковців, розглядаючи період перебудови у цілому та останні дні існування СРСР зокрема, спирається на теорію революції еліт, навколо якої розгорнулися широкі дискусії. Питання про те, чи відбулася зміна еліт на початку 1990-х рр., у своїх дослідженнях порушують Д.Фурман¹⁰, М.Малютін¹¹, В.Пастухов¹², А.Бутенко¹³, Г.Ашин¹⁴, Т.Коржихіна і Ю.Фігатнер¹⁵. Їх висновки можна звести до твердження про те, що зміни у суспільно-політичному та економічному житті СРСР у 1985–1991 рр. були обумовлені прагненням партійно-радянської номенклатури перетворити державну (корпоративну) власність, розпорядником якої вона була, на приватну, конвертувавши свій статусний капітал у реальний та обмінявши владу на власність (або поєднавши їх).

У вітчизняній історичній науці спеціальні дослідження з проблеми путчу та його впливу на партійно-радянську номенклатуру відсутні, хоча вона побіжно розглядалася у рамках узагальнюючих досліджень та монографій. Так, О.Бойко подає детальну хроніку подій 19–21 серпня 1991 р. й аналізує її у працях, присвячених вивченню суспільно-політичних трансформацій другої половини 1980 – початку 1990-х рр.¹⁶ Значний внесок у дослідження перебудовчих процесів в Українській РСР зробили також В.Литвин¹⁷, М.Михальченко, В.Андрущенко¹⁸, О.Гарань та О.Майборода¹⁹, С.Кульчицький²⁰, І.Овчар²¹ і деякі інші дослідники.

Особливе значення мають праці, написані колишніми номенклатурними працівниками, які брали безпосередню участь у визначенні подальшої

⁷ Піхоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть. Две истории одной страны. Россия на изломе тысячелетий 1985–2005. – Москва, 2007. – 554 с.

⁸ Согрин В.В. Перестройка: Итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1992. – №1. – С.133–147.

⁹ Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор (версия исследования) // Огонёк. – 1992. – №38/39. – С.13–16.

¹⁰ Фурман Д.Е. Наша странная революция // Свободная мысль. – 1993. – №1. – С.9–17.

¹¹ Малютин М. «Новая» элита в новой России // Общественные науки и современность. – 1992. – №2. – С.36–45.

¹² Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» // Политические исследования. – 1993. – №2. – С.49–56.

¹³ Бутенко А.П. Откуда и куда идём: Взгляд философа на историю советского общества. – Ленинград, 1990. – 288 с.

¹⁴ Ашин Г. Смена элит // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С.40–50.

¹⁵ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.25–38.

¹⁶ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуші (серпень 1991 – грудень 1991 р.). – Ніжин, 2006. – 224 с.; *Її ж.* Україна в 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.

¹⁷ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і рр. ХХ ст.). – К., 2001. – 560 с.; Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – 360 с.

¹⁸ Михальченко Н.И., Андрущенко В.П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995. – К., 1996.

¹⁹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000.

²⁰ Кульчицький С. Політична еліта в радянській і незалежній Україні // День. – 2001. – 11 серпня. – №143 [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/64521/>

²¹ Овчар І.В. Витоки та характер перебудови в СРСР (1985–1991 рр.) // Обрії (Івано-Франківськ). – 2006. – №1. – С.53–58; *Її ж.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // Сторінки історії. – 2006. – Вип.22. – С.132–139.

долі Української РСР. Серед них слід назвати Л.Кравчука²², генерала В.Варенникова²³, Г.Крючкова²⁴ та ін. Мемуари й роздуми цих діячів у сукупності з архівними матеріалами є головними джерелами при відтворенні суспільно-політичної ситуації, яка склалася у другій половині серпня 1991 р.

Спробуємо розглянути перебіг політичних подій останніх днів перебування Української РСР у складі Радянського Союзу та з'ясувати їх вплив на зміну становища партійно-радянської номенклатури республіки. Радикалізація настроїв народних мас УРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. відбувалася стрімкими темпами, посилювалася й боротьба національно-демократичних сил проти партійної номенклатури. 19 жовтня 1990 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України перший заступник голови КДБ Є.Марчук проінформував членів політбюро про кампанію, яка була розгорнута в республіці проти КПРС: «Кампанія хоча й стара, але вона набула нових акцентів [...] підпитанням цієї кампанії буде дискредитація конкретних партійних керівників. Збір різного роду компрометуючих матеріалів на конкретних осіб, які працюють у партії, перш за все, звичайно, по першим особам, [...] а всі ми смертні, у кожного якісь є, щось було в біографії»²⁵. Радикалізація подекуди набувала загрозливого характеру. Члени політбюро почали виявляти стурбованість через зростання ймовірності вчинення фізичної розправи над ними чи їх близькими. Так, великого резонансу набув факт нападу «львівських студентів» на спеціалізований дитячий садочок для дітей та онуків членів ЦК КПУ²⁶.

На початку літа 1991 р. позиція демократично налаштованої громадськості щодо партійно-радянської номенклатури оформилася остаточно. Зокрема, у червні на з'їзді Всеукраїнської організації солідарності трудящих у Києві пролунало: «Партійна номенклатура боїться об'єднання наших сил, партократія знає, що ми хочемо робити, готує наступ, і він уже почався, треба негайно відсунути Компартію від влади, віддати до суду, а майно націоналізувати»²⁷. Слід зауважити, що підозри громадськості не були безпідставними. Факт складання обкомами КПУ «політичних карт» областей УРСР дає підстави припустити, що в Україні йшла підготовка до «закручування гайок» та проведення широкомасштабної каральної акції проти прибічників демократичного табору²⁸.

Поряд з активізацією громадськості виникла ще одна загроза для консервативного крила партійно-радянської номенклатури: на 20 серпня 1991 р.

²² Кравчук Л.М. «Є така держава Україна»: Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. – К., 1992. – 224 с.; *Його ж.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – 392 с.

²³ Варенников В. Дело ГКЧП. – Москва, 2010. – С.132.

²⁴ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – Х., 2009. – С.560.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.95–104 (збережено правопис оригіналу).

²⁶ Там само. – Арк.136.

²⁷ Там само. – Оп.32. – Спр.2906. – Арк.42–45.

²⁸ Турченко Ф.Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Вип.1. – С.373.

мало бути призначене підписання нового союзного договору, який міг перетворити єдину державу на союз держав. Навіть сама думка про перехід до федеративного устрою була неприйнятною для вищезгаданих кіл із найближчого оточення президента СРСР – і не лише з ідеологічних міркувань, але й з суто прагматичного погляду, оскільки зміна форми державного устрою потягла б за собою ліквідацію значної частини старих державних структур разом з їх бюрократичним апаратом²⁹. Отже, головним завданням групи осіб, що незабаром утворили т.зв. Державний комітет з надзвичайного стану, була спроба добитися збереження СРСР у його попередньому вигляді, для чого належало зірвати процедуру підписання союзного договору.

19–21 серпня 1991 р. було вчинено спробу державного перевороту, ініціаторами якого стала група вищих партійних та державних чиновників, що займали ключові посади в управлінській системі СРСР і були зацікавлені у здійсненні реваншу та докорінному перегляді політичного курсу М.Горбачова. Вона включала представників військово-промислового комплексу – О.Бакланова, О.Тізякова, Д.Язова; партійного апарату, які уособлювали новий прошарок керівництва, що прийшов до реальної влади за останні роки – О.Шеніна та В.Болдіна; «силових міністрів» – Б.Пуго і В.Крючкова та керівників СРСР, які втратили б свої посади після підписання нового союзного договору – А.Лук'янова, Г.Янаєва та В.Павлова. Як зазначає відомий російський історик Р.Піхоя, незважаючи на спільність інтересів цієї когорти партійно-державних діячів, єдності в ній не існувало від самого моменту її створення³⁰.

Серпневі події 1991 р. відіграли вирішальну роль не лише у справі проголошення незалежності України, але й у долях партійно-радянської номенклатури УРСР. Від реакції керівництва республіки на події у Москві, тактичної лінії поведінки значною мірою залежала їх подальша політична кар'єра та майбутнє цілої армії номенклатурних працівників.

Хроніку подій останніх днів існування Української РСР слід розпочати не з 19, а з 18 серпня 1991 р. Адже, як стане відомо 25 серпня, у Львівському обкомі партії було виявлено «Картку обліку вхідних таємних документів» від 18 серпня 1991 р. за підписом завідуючого загальним відділом обкому Тарасенка. І хоча самого тексту документа знайдено не було, проте навіть назва картки – «Про введення у країні надзвичайного стану» – викликала резонанс під час засідання Президії Верховної Ради УРСР, на якому було заявлено про її існування. Поряд із цим документом, що підтверджував факт поінформованості частини партійної номенклатури республіки щодо підготовки спроби державного перевороту, на засіданні було розглянуто ще два, на яких також стояла дата «18 серпня 1991р.»: «Про введення у країні надзвичайного стану» без зазначення відправника та шифрограма з текстом: «Першим секретарям ЦК Компартій союзних республік, рескомів автономних, крайкомів і обкомів партії. У зв'язку з введенням надзвичайного стану необхідно вжити заходи щодо участі комуністів в їх сприянні

²⁹ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуці... – С.39.

³⁰ Піхоя Р.Г. Москва. Кремль. Власть... – С.307–308.

державному комітету з надзвичайного стану в СРСР. У практичній діяльності керуватися Конституцією. Про пленум ЦК і інші заходи повідомимо додатково»³¹. Наявність цих документів засвідчила, що окремим керівникам республіканського та обласного рівнів було відомо про підготовку замаху ще у переддень путчу.

19 серпня епіцентром політичних подій у республіці став кабінет голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука. Від його рішення залежав подальший розвиток ситуації, а також особиста політична кар'єра цього діяча. Слід відзначити, що й на сьогодні досить багато обставин того дня, що пов'язані з ім'ям Л.Кравчука, залишаються нез'ясованими: по-перше, рівень інформованості голови вищого законодавчого органу УРСР про плани та перші кроки ДКНС; по-друге, мотиви, якими він керувався під час розмови з генералом В.Варенниковим, і, по-третє, питання про дату його виходу з партії, що пояснило б ступінь скоординованості його дій із політбюро та секретаріатом ЦК КПУ.

Згідно з розповіддю Л.Кравчука, що була озвучена ним на вимогу деяких депутатів-членів Президії Верховної Ради УРСР (зокрема, О.Коцюби), він довідався про події у Москві 19 серпня о 6.35 з телефонної розмови з В.Чечеватовим. Дізнавшись про те, що в його кабінеті перебуває генерал В.Варенников, який чекає на зустріч, Л.Кравчук вирішив не квапитися та взяти «люфт» для з'ясування ситуації. Одразу після цього він здійснив дзвінок до голови КДБ УРСР М.Голушка, проте поговорити з ним не вдалося, оскільки той у цей час купався у річці (це стало підставою вважати, що голова КДБ республіки не був проінформований). Коли Л.Кравчук уже вирушив на зустріч з В.Варенниковим, до нього зателефонував Б.Сльцин (автомобіль було обладнано телефонним зв'язком). Після короткої розмови вони домовилися не визнавати комітет³².

Розповідь Л.Кравчука все ж видається дещо сумнівною, хоча б з огляду на те, що 18 серпня секретарі деяких обкомів КПУ отримали вказівки щодо запровадження надзвичайного стану в республіці та, відповідно, мали певну інформацію про плани ДКНС, а член політбюро ЦК КПУ, голова Верховної Ради УРСР перебував у стані повного невідання. Однак хід та результати зустрічі Л.Кравчука й В.Варенникова є, на нашу думку, більш важливими, ніж з'ясування ступеня щирості розповіді Л.Кравчука. Вона відбулася у присутності С.Гуренка, першого заступника Ради Міністрів К.Масика та групи осіб, переважно військових. Сьогодні в історичній науці панує думка, що ґрунтується на спогадах Л.Кравчука: під час зустрічі В.Варенников заявив, що влада перейшла до ДКНС та в ультимативній формі зажадав від Л.Кравчука «зайняти правильну позицію» й «змінити свій особистий курс та курс Верховної Ради»³³. Проте майже через 19 років після цих подій, у своїй книзі «Дело ГКЧП» В.Варенников представив інший погляд – він не тільки

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.189–190.

³² Там само. – Арк.196–197.

³³ Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. – Москва, 1992. – С.114–115.

не вимагав від керівників України введення в республіці надзвичайного стану, а навпаки – вніс пропозицію, що забезпечила б стабілізацію ситуації в республіці³⁴. У будь-якому випадку Л.Кравчук виступив проти запровадження надзвичайного стану в Україні або окремому регіоні, заявивши, що, згідно із союзним законом «Про правовий режим надзвичайного стану в СРСР», це – справа Верховної Ради, та відразу ж продемонстрував цей нормативно-правовий акт. Як слушно зауважив член військової ради, начальник політуправління, заступник командувача Київського військового округу генерал-лейтенант Б.Шарилов, який у цей час також перебував у кабінеті Л.Кравчука, «потрібний документ опинився під рукою: значить, людина готувалася»³⁵.

Так чи інакше, але в перший день серпневого путчу лінія поведінки Л.Кравчука виявилася вирішальною. Пізніше голова Верховної Ради виступив на телебаченні зі зверненням до українського народу, в якому йшлося: «Отже, наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це захист конституційних норм, захист законів. Усе, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити у суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров»³⁶.

Таким чином, вичікувальна та нерішуча позиція Л.Кравчука, з одного боку, цілком укладалася у схему номенклатурних традицій та практик реагування на складні й неоднозначні ситуації. Проте, з іншого – її можна охарактеризувати як прояв холоднокривості та витримки³⁷, чіткого дотримання «букви закону», завдяки чому вдалося відвернути загрозу збройного зіткнення в Україні.

Слід зазначити, що на лінію поведінки голови Верховної Ради УРСР могла вплинути і його домовленість з Б.Сльциним про невизнання ДКНС. До того ж, відомо, що у переддень путчу (за одними даними – 17, за іншими – 18 серпня) Л.Кравчук зустрічався із найближчим соратником Б.Сльцина – Г.Бурбулісом. Зустріч тривала понад дві години³⁸. Однак про що тоді йшлося, досі невідомо. Пізніше в одному з інтерв'ю С.Гуренко розповів, що на питання Л.Кравчука: «Чому ти не розповів про зустріч з Бурбулісом?» той відповів: «А ти мені про все розповідав?»³⁹. Це, на нашу думку, вдало ілюструє характер взаємовідносин не лише між двома найвищими керівниками республіканського рівня, але й у цілому між номенклатурниками.

Звісно, позиція, зайнята головою Верховної Ради УРСР, найімовірніше розходила з баченням ситуації та планом дій керівництва ЦК КПУ

³⁴ Варенников В. Дело ГКЧП. – С.132.

³⁵ Рахманін С. Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалиться, я відчув, коли побачив пресконференцію членів комітету» // Дзеркало тижня. – 2001. – 18–22 серпня. – №31 (355) [Електронний ресурс]: <http://www.dt.ua/1000/1030/31957/>

³⁶ Кравчук Л. «Ми маємо діяти так, щоб не пролилася кров»: Виступ по українському телебаченню 19 серпня 1991 р. // Хроніка опору. – К., 1991. – С.103.

³⁷ Михальченко М., Андрущенко В. Беловежське. Л.Кравчук. Україна 1991–1995. – С.29; Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пущі... – С.50–51.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.203.

³⁹ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – С.560.

станом на 19 серпня, яке, як завжди, слухняно перейшло на бік заколотників. Секретаріат ЦК КПУ розіслав у регіональні парткоми лист, що фактично повторював надіслану секретаріатом ЦК КПРС шифрограму з вимогою вжити заходів щодо участі комуністів у сприянні ДКНС⁴⁰.

За спогадами Г.Крючкова, цей лист було написано саме ним на основі обміну думками, що відбувся в ЦК. Сумнозвісна фраза про сприяння ДКНС з'явилася «з урахуванням вказівки, що містилася у постанові секретаріату ЦК КПРС». Як зазначив він у мемуарах, хтось із секретарів ЦК (імовірно, С.Гуренко), ніби розмірковуючи вголос, сказав: «Може, не треба цього писати». Проте він наполіг і вказане положення у цій шифротелеграмі залишилося⁴¹. Ця рекомендація, власне, і стала у подальшому головним аргументом на користь заборони КПУ. Хоча С.Гуренко стверджував, що вже ввечері наступного дня її було відкликано, що свідчить про коливання керівництва ЦК КПУ.

20 серпня зі своєю заявою виступив перший секретар ЦК КПУ С.Гуренко, в якій він фактично приєднався до позиції Л.Кравчука. На думку авторів «Політичної історії України», і керівник держави, і керівник правлячої партії виступили з узгодженою позицією, хоча й оприлюдненою в різний час⁴². Проте у такому випадку постає питання: якими мотивами керувався секретаріат ЦК КПУ, коли розсилав вищевказаного листа до регіональних структур партії та, власне, перший секретар ЦК КПУ, із відома якого була написана згадана рекомендація? Тим паче, що це відбулося вже після бесіди Л.Кравчука з В.Варенниковим за участі С.Гуренка.

З іншого боку, і досі залишається відкритим питання про дату виходу Л.Кравчука з партії, а це допоможе з'ясувати його роль у партійних справах у перший день путчу. Очевидно, він ще залишався членом не лише керівних органів КПУ, але й самої партії. Натомість Л.Кравчук заперечує цей факт, повідомивши на прес-конференції 27 серпня, що вийшов із партії ще 19 серпня. Цю дату він вказав і на засіданні Президії Верховної Ради УРСР 26 серпня 1991 р.⁴³, хоча під час зустрічі з журналістами 22 серпня фактично спростував чутки про свій вихід із партії. На основі вивчення стенограми засідання політбюро ЦК КПУ від 22 серпня 1991 р. В.Лозицький з'ясував, що Л.Кравчук не лише брав у ньому участь, але й мав цілковиту підтримку з боку С.Гуренка, який у випадку критики дій голови вищого законодавчого органу республіки з боку членів ЦК доводив, що йому надзвичайно важко працювати у такому розбурханому парламенті, а тому треба допомагати і підтримувати його⁴⁴. Отже, це засвідчує відсутність принципів розбіжностей або непорозумінь між першим секретарем ЦК і головою Верховної Ради УРСР.

⁴⁰ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С.24–25.

⁴¹ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – С.559–560.

⁴² Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003. – С.494.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.203.

⁴⁴ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.127.

Не кращі умови склалися у ці дні для номенклатури нижчих рівнів влади. Недостатність інформації про події у Москві, вичікувальна позиція республіканської верхівки та непослідовність дій у поєднанні з острахом перед акціями громадської непокори тримали секретарів областей та міст у стані невизначеності. Слід указати й на брак документів в обласних архівах, які дозволили б зрозуміти реакцію та дії партійно-державних органів і їх керівників на місцях. За усними спогадами деяких працівників міськкомів та райкомів, матеріали, що стосувалися серпневих подій 1991 р., було знищено за допомогою т.зв. «соломорізки», як тільки стала очевидною поразка ДКНС, що врятувало багатьох працівників партійних комітетів від кримінальної відповідальності. Керуючись першими шифрограмами, що надійшли до обкомів 18 та 19 серпня, представники рад Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Миколаївської, Чернігівської та інших областей усе ж заявили про свою підтримку ДКНС. В інформації ЦК КПУ про оперативну ситуацію в Українській РСР давалася оцінка діяльності обласних партійних органів: «На місцях вживаються заходи з дотримання правопорядку та попередження провокаційних дій»⁴⁵.

Невизначеність і вагання були притаманні й членам Президії Верховної Ради УРСР, що терміново зібралися для проведення засідання ввечері 19 серпня. О.Ємець, І.Юхновський, В.Яворівський, Л.Танюк та В.Гриньов активно висловлювалися проти ДКНС, вимагаючи кваліфікації його дій як «контрреволюційних», натомість М.Гришко, О.Коцюба, Я.Кондратьєв ухилялися від будь-яких оцінок, пояснюючи свою позицію недостатністю інформації або небажанням провокувати запровадження надзвичайного стану в республіці⁴⁶. Однак уже за добу, коли хід політичного протистояння в Москві дозволив передбачити, на чиему боці буде перемога, Президія Верховної Ради УРСР ухвалила заяву, в якій чинність постанов ДКНС на території республіки не визнавалася.

22 серпня на засіданні Президії Верховної Ради УРСР місця обережним висловлюванням уже не було. Присутні, серед яких було чимало осіб, пов'язаних із партією, розуміючи, що незабаром КПУ буде визнано злочинною, активно обговорювали, як бути з партійним майном та грошовими рахунками. Президія прийняла рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії українського парламенту, яка стане доленосною⁴⁷.

Цього ж дня відбулося засідання політбюро, на якому розглядалося питання «Про поточний політичний момент» та було засуджено дії ДКНС і ЦК КПСР. Політбюро ЦК КПУ намагалася всіляко виправдати секретаріат ЦК КПУ, який «оперативно орієнтував партійні комітети, первинні організації, комуністів республіки на необхідність всебічно сприяти неухильному дотриманню законності й правопорядку в республіці, згуртуванню всіх патріотичних, демократичних сил в ім'я громадянського миру і спокою,

⁴⁵ Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пущі... – С.53.

⁴⁶ Танюк Л. Коментар до трьох засідань Президії Верховної Ради України // Хроніка опору. – С.114–115.

⁴⁷ ІЦД АВО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.4704. – Арк.133.

відвернення будь-яких дій, які могли б призвести до небезпечного загострення обстановки, застосування сили, кровопролиття»⁴⁸.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною державою, а також прийняла рішення про департизацію державних органів, установ і організацій, армії та правоохоронної системи. За ці рішення свої голоси віддали не лише члени опозиційної «Народної ради», але й представники комуністичної більшості. Цей факт переконливо свідчить на користь тези про те, що станом на серпень 1991 р. інтереси національно-демократичних кіл та правлячої в УРСР номенклатури збіглися: обидві політичні сили, звісно, із різних причин, віднині вважали перебування УРСР у складі союзної держави недоцільним і не вигідним. Якщо позиція перших видається очевидною, то питання про логіку дій партійно-радянської номенклатури залишається відкритим. Якими мотивами вона керувалася, голосуючи за незалежність України?

По-перше, слід погодитися з С.Кульчицьким, на думку якого, радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити дивіденди, тому що втратила державний статус⁴⁹. Найбільш далекоглядні представники партійної номенклатури ще напередодні виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад збагнули необхідність (точніше, вигідність) зміни партійного крісла на радянське. Тому вони легко зреклися тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в КПУ. Подібною була ситуація і для директорів різноманітних промислових і господарських підприємств та кооперативів, переважна більшість яких хоча й була вихідцями з партії та її «призначенцями», проте в умовах, коли приватизація ставала реальністю, компартія залишалася для них «вуздечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників.

По-друге, перемога Б.Єльцина однозначно вказувала на те, що в країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були малопрогнозованими. І лише відокремлення республіки давало можливість номенклатурним колам утримати ситуацію під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві.

І, по-третє, процес суверенізації, який набрав обертів в УРСР, давав зрозуміти вищому ешелону партійно-державної номенклатури, що якщо вона не повернеться обличчям до громадськості та не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати політичної та економічної влади. Тому прийняття Акту про незалежність України було компромісом з обопільним інтересом. Щоправда, інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком матеріальними міркуваннями.

⁴⁸ ІЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.15.

⁴⁹ Кульчицький С. Політична еліта в радянській і незалежній Україні // День. – 2001. – 11 серпня. – №143 [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/64521/>

Звісно, не можна скидати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 1980 – початку 1990-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки, особливо враховуючи загострення ідеологічної кризи та деморалізацію в партії. Проте з'ясування справжніх мотивів партійно-радянської номенклатури, а тим паче визначення відсотка номенклатурних кадрів, що керувалися національними ідеями, – предмет окремого дослідження.

Наступного дня після проголошення незалежності політбюро ЦК КПУ оприлюднило заяву, в якій усіляко підтримувало цю акцію. Наголошувалося, що відповідний документ «був прийнятий завдяки спільним діям усіх політичних сил в парламенті, як логічний крок в утвердженні суверенної державності України, що є програмною метою Компартії, визначеною її XXVIII з'їздом». У заяві категорично відкидалися будь-які спроби звинуватити КПУ в причетності до злочинних дій ДКНС, і у зв'язку з цим секретаріат ЦК КПУ звертався до голови Верховної Ради України з проханням дати вказівку уряду республіки, відповідним державним і місцевим органам вжити заходів до припинення самочинних дій проти партійних організацій і комуністів, забезпечити охорону приміщень парткомів і надати можливість їх працівникам безперешкодно виконувати свої обов'язки⁵⁰.

26 серпня вийшов указ Президії Верховної Ради України про тимчасове припинення діяльності КПУ. У цей же день у стінах колишньої Вищої партійної школи відбувся останній пленум ЦК Компартії України, у роботі якого брало участь 144 з 272 членів ЦК. Заслухавши інформацію першого секретаря ЦК КПУ С.Гуренка про перебіг останніх подій в Україні та рівень причетності (точніше «непричетності») до спроби державного перевороту секретаріату та політбюро ЦК КПУ, учасники пленуму перейшли до обговорення, у ході якого було висловлено різні погляди на майбутнє партії: від саморозпуску до підпільної діяльності. Слід зазначити, що атмосфера, яка панувала на пленумі, свідчила про падіння довіри до С.Гуренка, як першої людини в партії⁵¹.

У постанові останнього в історії ЦК КПУ пленуму було засуджено дії, вчинені «групою заколотників» із числа осіб, що входили до складу керівництва країни і КПРС та, власне, сама спроба здійснити державний переворот, що поставила під загрозу конституційний лад у країні і завдала тяжкого удару по авторитету партії. Пленум прийняв рішення про повну самостійність Компартії України. Також було висловлено протест проти заборони КПУ, і на період тимчасового припинення діяльності партійних структур Компартії України в зв'язку з постановою Президії Верховної Ради республіки доручено представляти її інтереси Є.Мармазову, О.Морозу, С.Дорогунцову, В.Петренку, В.Курашику, І.Бойку, В.Тризні, С.Камінчуку,

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2280. – Арк.17–18.

⁵¹ Там само. – Оп.2. – Спр.1137. – Арк.14.

Г.Харченку, В.Лісовенку, К.Продану⁵². Однак спроби відмежуватися від підтримки серпневого путчу в умовах тотального падіння авторитету партії та цілковитої деморалізації її членів не мали жодного успіху.

Крах правлячої партії, зміна політичного режиму і статусу України та перехід до розбудови нових державних структур мали б покласти початок зміні правлячих кіл. Проте чи відбулася зміна еліт в Україні на пост-радянському просторі? Із приводу цього питання й досі точаться гострі дискусії, у ході яких окреслилося три основних підходи. Перша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітаристської на демократичну. Партноменклатура КПРС зійшла з політичної арени, проти неї і був спрямований головний удар демократичних перетворень.

Згідно з другим підходом, зміни еліт узагалі не відбулося: попередня, номенклатурна, в основному збереглася де-факто, лише перефарбувавши свій фасад – із партократичного на псевдодемократичний. Колишні партбоси просто пересіли в нові крісла, як наслідок виникла неономенклатура.

Третя думка зводиться до того, що зміна еліт – це лише видимість. І раніше комуністична номенклатура країною не керувала: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним прикриттям цілком реального панування бюрократично-чиновницької еліти. Вона ж продовжувала правити й після серпневого путчу, змінивши компартійну фразеологію на демократичну. Відчуження влади від народу збереглося. Більше того, перехідний період, коли старі антиринкові закони вже не працюють, а нові – ринкові – ще не створені або ще не працюють, для бюрократичної еліти – найкращий час, що дав їй такі права, про які вона раніше могла лише мріяти. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, що стало можливим унаслідок розгортання приватизації⁵³.

На нашу думку, перший підхід не витримує критики. Головним аргументом проти нього слугують статистичні дані. За підрахунками російського соціолога О.Криштановської, структура політичної влади цієї країни у середині 1990-х рр. була представлена абсолютною більшістю осіб, які раніше входили до номенклатури – близько 65%⁵⁴ (за даними Г.Ашина – 70%⁵⁵). На теренах України партійно-радянська номенклатура також зберегла за собою значну долю владних крісел. Зокрема, у 1990-х рр. вона мала присутність від 87% (у Кабміні) до 93% (у РНБО), та від 74% серед голів парламентських комісій Верховної Ради першого скликання до 95% – у другому скликанні⁵⁶.

⁵² Там само. – Арк.3–17.

⁵³ Ашин Г. Смена элит // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1. – С.47.

⁵⁴ Криштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1. – С.65.

⁵⁵ Ашин Г. Формы рекрутирования политических элит // *Общественные науки и современность*. – 1998. – №3. – С.91.

⁵⁶ Мороко В.В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990–2008 рр.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.246.

Другий і третій підходи мають суттєві раціональні зерна, але лише їх синтез та деякі корективи дають можливість наблизитися до правильного розуміння процесів трансформації, що відбувалися у середині правлячого прошарку. Так, другий підхід, абсолютно правильно підкреслюючи конформізм колишніх номенклатурників, що дозволив їм зберегти політичну владу, проте ігнорує не менш важливі економічні чинники. Третій навпаки – розглядає політичну та економічну владу в комплексі, утім перетворює її на прерогативу лише вищих номенклатурних щаблів, тоді як основним плацдармом руху «нагору» на початку 1990-х рр. були другий та третій ранги номенклатури. Відповідно до статистичних даних, що наведені російськими дослідниками Б.Головачовим, Л.Косовою та Л.Хахуліною, близько третини пострадянської правлячої державної та політичної верхівки перебували в номенклатурі ЦК, а дві третини прийшли з посад заступників керівників, начальників підрозділів у міністерствах та відомствах, на підприємствах і т.д. І лише 16% прийшли до влади, не маючи за плечима жодних адміністративних постів. На підставі цього вказані науковці визначили зміну влади 1991 р. як «революцію заступників або других осіб»: прийшовши до владного керма, вони хоча й принесли «новий погляд» на речі, але значною мірою сприяли збереженню та відтворенню номенклатурних зв'язків⁵⁷.

Таким чином, дні серпневого путчу 1991 р. для партійно-радянської номенклатури УРСР стали визначальним часом, коли вирішувалася її подальша доля: «Пан або пропав?». На думку В.Мороко, саме відсутність сталої та непереборної необхідності в побудові громадянського суспільства у більшості громадян УРСР дозволила представникам старої номенклатури безперешкодно знайти собі місце у владі⁵⁸. До цього слід додати також і ту обставину, що вони, прагнучи за будь-яку ціну зберегти владне становище, розірвали партійні пута та поклали кінець зв'язкам із непоступливими консерваторами, а також відкрили двері до влади найбільш конформістським представникам опозиційних сил. Це значною мірою зміцнило їх становище при владі та розкололо опозицію. Отже, щоб не втратити владу в Україні, у серпні 1991 р. ця частина партійно-радянської номенклатури блискавично зорієнтувалася і на власний лад почала втілювати ідею незалежності⁵⁹.

За влучним висловом Р.Павленка, «прагматичній номенклатурі» вдалося використати легітимізуючий потенціал національно-демократичного руху, залучивши до своїх лав деяких його представників, а до ідеологічної риторики – деякі їхні ідеї. Таким чином, відбулася дифузія між прагматичною частиною владної номенклатури й поміркованою частиною опозиції, що

⁵⁷ Головачёв Б., Косова Л., Хахулина Л. «Новая» российская элита: старые истоки на новом поле // Мониторинг. – 1995. – №6; 1996. – №1.

⁵⁸ Мороко В.В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України... – С.245.

⁵⁹ Мандзий Л. Формування політичної еліти України (1991–1994 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.233.

позбавило останню статусу «непримиренного борця». Україна була «катапультована» у незалежність разом із номенклатурою⁶⁰.

Отже, твердження про зміну еліт у 1991 р. видається доволі сумнівним, як і те, що стосовно номенклатури у сучасній історичній науці вживається термін «еліта». Більше того, сьогодні значна кількість дослідників (серед них Ю.Прохасько⁶¹, Д.Видрін і Д.Табачник⁶² та деякі інші науковці) схиляється до думки про неприпустимість побутування цього визначення й стосовно владних кіл України пострадянської доби.

Вітчизняна дослідниця еліти І.Голіяд, хоча й не заперечує її існування в нашій державі, проте наголошує, що їй притаманні такі негативні риси: постноменклатурний характер, який у першу чергу проявляється в методах урядування, зрощення політичних і бізнесових структур, що зумовлює діяльність кланів, корумпованість, правовий нігілізм, непрозорість механізмів прийняття стратегічно важливих політичних рішень через домінування неформальних інститутів, закритість від суспільства та відсутність відповідальності перед ним⁶³. Таким чином, генетичний зв'язок між партійно-радянською номенклатурою та сучасним політикумом – очевидний, причому він проявляється не лише в тому, що серед політичного істеблішменту незалежної України залишився значний відсоток діячів із комуністичним минулим, але й у цілій низці номенклатурних традицій, які продовжують відігравати значну роль у політичних практиках вітчизняних можновладців.

Події, які відбувалися у Москві та Києві 19–21 серпня 1991 р., і сьогодні викликають чимало дискусій, причому не лише оціночного, але й фактологічного характеру. Мабуть, мав рацію М.Горбачов, коли у заяві для журналістів 22 серпня 1991 р. необачно сказав: «Усієї правди ви ніколи не дізнаєтесь».

Проте, очевидно, що серпневий путч 1991 р. справив багатовимірний вплив на суспільно-політичне життя України. По-перше, позиція, яку зайняли окремі керівники республіки, з одного боку, дозволила їм відмежуватися від дій ДКНС та утримати владу в своїх руках, а з іншого – дала змогу зберегти відносний спокій в УРСР та уникнути силового сценарію розвитку подій. По-друге, одним із результатів провалу спроби державного перевороту стало проголошення незалежності України. У прийнятті Акту про незалежність виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але і «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійної опіки та на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації у середині цієї когорти номенклатури відбувалися у таких напрямках, як капіталізація,

⁶⁰ Павленко Р. Посткомуністична влада: сутність і метаморфози // Нова політика. – 1997. – №2. – С.11.

⁶¹ Прохасько Ю. Неповні еліти // Ї. – 2006. – №45. – С.99.

⁶² Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект. – К, 1995. – С.24–25.

⁶³ Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти // Магістеріум. – Вип.10: Політичні студії. – 2002. – С.7.

департизація та деідеологізація, демократизація (псевдодемократизація) та кооптація частини найбільш конформістських діячів опозиції.

І наостанок. Немає підстав стверджувати, що з розпадом Радянського Союзу настав кінець номенклатури. Звісно, у незалежній Україні де-юре вона, як «перелік найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним комітетом»⁶⁴, не існує, але де-факто – як група осіб, кар'єра яких будувалася в радянські часи по номенклатурній висхідній та які перейняли її специфічні ознаки – не лише залишилася при владі, але й зберегла за собою ключові позиції в державі.

⁶⁴ Партийное строительство: Учеб. пособие. – Изд. 6-е. – Москва, 1981. – С.300.

The article looks at the course of political events in the Ukrainian SSR in the second half of August 1991 and the reaction of the first persons of the republic to the actions taken by the State Committee of the State of Emergency. The author claims that the failure of the coup attempt ultimately made the Ukrainian Soviet Party nomenclature understand the need to proclaim the independence of Ukraine. Being distant from the Union Centre, using the slogans of the national democratic movement and reaching compromise with its moderate members let the pragmatic nomenclature keep hold on power in the political system of post-Soviet Ukraine.

